

Київ і Київщина на початку ХІХ віку.

До бібліотеки Історичної Секції останніми часами надійшла дуже цікава рукописна книга—опис усіх повітів Київської губернії, складений року 1803 губернським землеміром Масловським вкупі з повітовими землемірами Кондратьєвим, Нероновим, Зиньківським та Тюньковим, що перевіряли опис кожного повіту¹⁾.

Зовнішній вигляд книги дуже порядний. Писано її на старовинному грубому папері, сирьому та сірому, оправленому у шкіряну палітурку з золотими берегами. Збереглася книга майже цілком; бракує лише вихідного аркушу, на звороті якого була й частина тексту. Але цей дефект, як побачимо далі, можна виправити.

На підставі того, що всі ці матеріяли складено було одночасно, відповідними губернськими та повітовими урядовцями, можна гадати, що тоді, року 1803, місцевою владою провадилося докладне дослідження міста Києва та цілої Київської губернії. Хто ж міг керувати цією справою, по чому наказу працювали так ретельно урядовці?

Вищими представниками державної влади у Києві були дві особи—генерал-губернатор та гражданський губернатор. Генерал-губернатор, чи інакше воєнний губернатор, був воєнним та дипломатичним агентом державної влади. Діяльність його мала дуже широкий та складний характер. Детальне дослідження однієї з підвладних йому губернь не входило у його обов'язки. А до того ще треба додати, що як раз року 1803-го на цій посаді сталася така переміна: генерал-губернатора Фенша, що його був призначив на цю посаду року 1800 Павло І²⁾, було звільнено, а на його місце призначено генерала Тормасова. Навряд чи Фенш при кінці своєї служби в Києві, чи Тормасов на початку її стали б виконувати таку велику й складну роботу. Інакше було з гражданським губернатором. Його вважали за «хазяїна губернії»; дослідження губернії було прямим його обов'язком. А до того цю посаду займала у той час особа цілком здібна до такої праці. Київським губернатором був тоді Панкратій.

Петро Прокопович Панкратій народився року 1757 у небагатій дворянській сім'ї. Учився він у київській академії. Року 1772 (себ-то 15 років) вступив він до військової служби; брав участь у кількох походах та баталіях. Року 1794 (коли йому було 37 років) звільнився з військової служби, у чині полковника, та перейшов на службу цивільну. Він займав поступово посади директора державного банку, коменданта Нерчинської округи і керуючого нерчинськими рудниками, петербурзького віце-губернатора, а далі й губернатора, а року 1802 липня 19, вже в чині тайного совітника, був призначений за київського губернатора і займав цю посаду до самої смерті (помер він 13 берзня 1810)³⁾. Чоловік ще не старий

1) У Київському Межевому Архіві зберігаються мапи усіх повітів, складені у додаток до цієї книги, та крім того два величезні плани Києва (у масштабі 20 саж. у дюймі), що склав відомий губернський архітект Меленський. Ці мапи та плани значно поповнюють зміст книги. Про ці плани писав керівник Межевого Архіву О. А. Зельницький у статті „Старі плани Києва та Київщини“ („Україна“, 1926, кн. 2—3, сс. 229—333), а далі й я („Нові студії з історії Києва“ сс. 52—55).

2) Це був дев'ятий генерал-губернатор за царювання Павла І, Закревський, Опісаніє Києва¹⁾ II, 895. 3) „Русский биографический словарь“—стат. Б. Л. Модзалевського,

(йому було тоді 45 років), досвідчений, енергійний, з молодих літ зв'язаний з Києвом, Панкратів дуже ретельно ставився до своїх обов'язків, багато працював і залишив по собі в Києві добрий спомин. Велику вартість мали для того часу споруджені ним, за планами того ж Меленського, значні будівлі: кам'яні, замість колишніх дерев'яних «присутственныя мѣста» в Липках (там де тепер парк), «Гостинный дворъ» (на Подолі), дім для божевільних (у Кирилівському монастирі), «Самсонівський фонтан» (на Подолі), так званий «нижній пам'ятник Володимирі» (на Подолі). Панкратів перевів на нове місце міст через Дніпро та відновив задля цього давній Спаський узвіз; дорога ця при влаштуванні ланцюгового мосту була значно вдосконалена, але в народі вона й досі носить назву «Панкратівського спуску». Панкратів звернув увагу на Межигірську фабрику, що заснована була р. 1798 і ще не була впорядкована. Панкратів висловив центральній владі свої погляди на її впорядкування; проекти його були стверджені царем, і фабрика стала гарно працювати. Цікавився Панкратів і міським господарством, що було тоді у скрутному стані. Року 1802 засновано було в Києві під його головуванням тимчасовий комітет з віце-губернатора, губернського маршала та одного з членів магістрату для впорядкування міських прибутків та видатків та для полегшення мешканців від обтяжливих податків. А пізніш, року 1805, за пропозицією Панкратьєва, утворено було постійний комітет з представників усіх станів населення, що замінив собою скасовану Миську Думу і керував усіма фінансовими справами, подаючи свої звіти губернаторові та казенній палаті. У справах київського магістрату, що зберігаються у центральному історичному архіві імені Антоновича, є багато документів, що показують пильний догляд Панкратьєва за міськими справами. Усі наведені факти показують який широкий і різноманітний характер мала діяльність Панкратьєва в Києві. В коротенькій біографії Панкратьєва у словнику Брокгауза сказано ще, що він багато писав по історії Київської землі; але надруковані лише його «Замѣчанія о Кіевской Академіи»¹⁾. На жаль ми нічого не знаємо про надруковані праці Панкратьєва. Що ж до «Замѣчаній», то стаття ця дуже цікава й поповнює характеристику Панкратьєва. Він з великою пошаною висловлюється про колишню славу своєї almae matris, і хоча признає, що вона тепер дійшла до занепаду, але бажає її відродження, і рішуче протестує проти замірів Чацького замінити її гімназією з викладанням на польській мові²⁾. Панкратьєв помер 1810 р. в Києві. Поховано його в Кирилівському монастирі.

Мітрополіт Серапіон в своєму щоденнику так описує похорон Панкратьєва: «Шествіє продолжалось 2½ часа. В провожаніи народу была тьма. Едва не весь городъ былъ. Были несены отъ шести цеховъ шесть пустыхъ гробовъ, покрываемахъ покрывалами. Обѣдно служилъ митрополитъ. Проповѣдь говорилъ протоіерей Леванда»³⁾. Другу промову казав губернський маршал Проскура. Б. Л. Модзалевський закінчуючи біографію каже: «Панкратьєвъ былъ совершенно безкорыстный человекъ. Онъ съ негодованіемъ отвергалъ обычныя въ его время подношенія со стороны подчиненныхъ и помѣщиковъ и умеръ въ совершенной бѣдности».

На підставі наведених біографічних даних, Панкратьєва безумовно можна вважати за керівника поданих великих праць 1803 р.

Переходимо до огляду названої вже книги. Вона містить в собі описи усіх двадцяти повітів Київської губернії. Повіті ті самі, що були до остан-

¹⁾ „Энциклопедическій Словарь“, півтом 44, с. 697.

²⁾ Стаття ця надрукована в „Чтеніяхъ Моск. Общ. Ист. Древн. Рос.“, 1861, I. смѣсь, сс. 166—172. Про цю статтю, та взагалі про Панкратьєва, згадує Ф. І. Тітов в своїй історії Академії, що вийшла в світ під назвою—„Стара вища освіта в Київській Україні“, сс. 270—271 та 325.

³⁾ „Кіевская Старина“, 1884, липень, с. 442.

ніх часів, але з деякими відмінами. Бердичівський повіт названо Махнівським, бо повітовим містом була тоді Махнівка, що пізніш числилася містечком Бердичівського повіту (Бердичів входив тоді в склад Волинської губернії, а до Київської його було вже переведено року 1844). Та ще Канівський повіт названо Богуславським, бо назву Канівського йому було надано теж року 1844, хоча повітові урядові установи були переведені до Канева ще року 1837.

Опис кожного повіту починається заголовком, що йде через дві сторінки—ліву та праву (книга великого формату, у повний лист). Заголовок такий: «Описание города... и его повѣта, состоящаго въ Киевской губерніи съ показаніемъ владѣльцевъ мѣстечекъ, селъ и деревень, монастырей, церквей, дворовъ и въ нихъ живущихъ разнаго званія людей, заводовъ, фабрикъ и мельницъ. Со внесеніемъ краткихъ экономическихъ примѣчаній».

Текст «описанія» вміщено на двох сторінках. На лівій під такими рубриками: «Званіє селеній и владѣльцевъ. Число дворовъ. Монастырей мужскихъ и женскихъ. Церквей — грекороссійскихъ, римско-католическихъ, униатскихъ. Архіерейскихъ домовъ. Священно и церковно-служителей — греко-россійскаго закона, римско-католическаго и униатскаго. Шляхетства — неплатящихъ и чиншевыхъ. Купцовъ христіанъ и евреевъ. Мѣщанъ—христіанъ и евреевъ. Дворовыхъ людей». На правій сторінці такі рубрики: «Крестьянъ казенныхъ и владѣльческихъ. Монастырскихъ служителей. Цыганъ. Вольноживущихъ. Иностранныхъ. Разночинцевъ. Цеховыхъ мастеровъ. Отставныхъ солдатъ. (При обчисленні населення показано окремо кількість чоловіків та жінок). Фабрикъ ¹⁾. Заводовъ». Нарешті на тій же правій сторінці вміщено «краткое экономическое примѣчаніе», у якому коротко вилложено історію міста, описано місцевість, на якій воно стоїть, церкви, значніші будівлі старовинні та нові, промисли мешканців, торгівля, ярмарки тощо. Найдокладніш описано Київ. «Экономическое примѣчаніе» про нього займає 13 сторінок. У цьому «примѣчаніи» сказано, що місто, згідно своєму розташуванню, поділяється на три окремі частини—Печерське, Старий Київ та Поділ. Дві перші частини оточені кріпостними спорудженнями, що об'єднуються між собою ретраншементами. Далі йде детальний опис цих трьох частин, при чому докладно описуються усі церкви та урядові чи громадські будинки. Найбільш цікавий опис Подолу ²⁾, з якого наведемо останні рядки: «Купцы и мѣщане промыселъ имѣютъ и торгуютъ золотыми и серебряными вещами, разными шелковыми и шерстяными матеріями, пушными товарами и разными кореньями, разною посудою, винами и разною водкою, лѣсами, пенькою, канатами, желѣзомъ, дегтемъ, рогожами, солью, рыбою и другими разными товарами, изъ коихъ нѣкоторые получаютъ изъ разныхъ иностранныхъ и россійскихъ городовъ, а нѣкоторые отъ своего рукодѣлья, и ѣзды въ ближайшія селенія по ярмаркамъ съ мелкимъ краснымъ товаромъ. Въ семъ городѣ бываетъ двѣ ярмарки, на кои съѣзжаются изъ россійскихъ городовъ купцы и производятъ торги красными и прочими товарами. Неподалеку города рѣка Днѣпръ. Начало свое получилъ изъ Еленской (?) округи; протекаетъ черезъ разные города и селенія, впадаетъ въ Днѣпровскій заливъ между Очаковымъ и Кинбурномъ; соединяется съ Чернымъ моремъ. По которой судовой ходъ бываетъ барками, байдаками, баркасами, и гонка лѣсу».

¹⁾ Фабрик у цілій губернії дев'ять, а саме: у Київі Межигірська, що належить київському магістрату; у Махнівці п'ять: панчошна, типографічна, суконна, полотняна та каретна—належать власникові графу. Проту Потоцькому—в Шполі три: полотняна, парусна, скатертна — належать поміщику Лопухіну.

²⁾ Це давній Поділ, до пожежі 1811 р. Його образ на плані 1803 р. я подав у книзі «Нові сгудії з історії Київ», с. 53.

Дуже інтересний також опис м. Махновки:

„Оной городъ заведенъ владѣющимъ нынѣ помѣщикомъ графомъ Протомъ Потоцкимъ въ 1787 году. Да и въ давнемъ времени на томъ же мѣстѣ находилася городъ же подъ названіемъ Махновъ, упривилегированный польскими королями, въ коемъ имѣлись монастырь барнадинской и крѣпость, устроенная на горѣ, гдѣ и нынѣ есть еще оставшіяся небольшія развалины. Населенъ былъ наиболѣе греками и армянами и состоялъ въ хорошемъ положеніи до 1625 года, а во ономъ Хмельницкимъ (sic) совѣмъ истребленъ, и мѣсто сіе до возобновленія графомъ Протомъ Потоцкимъ было пустымъ. По присоединеніи же польскаго края къ російской державѣ и по открытіи брацлавскаго намѣстничества оной городъ учреждень уѣзднымъ; а за уничтоженіемъ того намѣстничества присоединенъ къ Киевской губерніи и именуется повѣтовымъ. Разстояніемъ отъ губернскаго города в 125 верстахъ. Положеніе имѣетъ по обѣимъ сторонамъ рѣчки Гнилопяти, окруженъ со всѣхъ сторонъ пахотною землею. Въ городѣ двѣ церкви деревянныя (названія) и римско-католическій каменный костелъ. Казеннаго и публичнаго строенія никакого не имѣется. Домъ господскій каменный съ разными каменными службами; а сверхъ того довольно есть и обывательскихъ камепныхъ строеній. Присутственные мѣста помѣщаются въ обывательскихъ мѣстахъ. Фабрикъ принадлежащихъ помѣщику, пять, а именно: чулочная, типографическая, суконная, холстяная и каретная, въ которые матеріалы получаютъ: изъ здѣшняго края волну, а изъ чужихъ краевъ бовунъ и шелкъ. Заводъ пивоваренный одинъ. Двѣ вѣтрённыхъ и одна водяная мучныя мельницы. Промыселъ и торговля купцовъ и мѣшанъ суконными, шелковыми и мелочными красными товарами, получаемыми изъ разныхъ мѣстъ и съ тамошнихъ фабрикъ, и разными художествами и промыслами. Крестьяне жъ принадлежащіе помѣщику, упражняются въ хлѣбопашествѣ и въ домашнихъ рукодѣліяхъ. Ежегодно бываютъ двѣ ярмарки, продолжающіяся по четыре недѣли, на которыхъ торгуютъ привозимыми изъ другихъ краевъ и на тамошнихъ фабрикахъ обдѣлюемыми товарами“.

Ще цікавіший опис Уманя:

„Въ томъ городѣ знаменитыхъ строеній — православные три церкви, базилянскій кляшторъ и костелъ; гостинный дворъ устроенъ помѣщикомъ каменный, представляющій четверугольную фигуру, въ коемъ 82 лавки — со всѣхъ четырехъ сторонъ; для вѣзда купчества съ товарами ворота, а надъ оными комнаты каменные, въ которыхъ помѣщаются присутственныя мѣста — въ однихъ нижній земскій судъ, въ другихъ уѣздное казначейство, а въ третьихъ, внизу въ воротахъ кладовыя для денежной казны. Для вѣзда въ городъ каменныхъ воротъ; при нихъ двѣ комнаты, изъ коихъ въ одной содержатся арестанты, а въ другой караульня, при коихъ имѣются фруктовые регулярные сады... Обывательскихъ каменныхъ домовъ 24; лавокъ деревянныхъ 27; заводовъ кирпичныхъ два, винокуренный одинъ; мельницъ на рѣчкѣ 5, каждая въ пять поставовъ. Промыселъ и торговля купцовъ и мѣшанъ привозимыми изъ разныхъ городовъ въ большомъ количествѣ суконными и шелковыми матеріями, красными и мелочными товарами преимущественно противу прочихъ Киевской губерніи городовъ, а также виноградными и разными винами. А нѣкоторые имѣютъ ремесло — золотарное, серебряное, мѣдное и кузнечное, седѣльное, саложное и портное въ большомъ количествѣ, а въ посредственомъ ткацкое. Прочіе же жители имѣютъ за городомъ по лѣсамъ пространныя фруктовые сады“.

Про деякі великі містечка, як Корсунь, Шпола, Біла Церква, також цікаві подробиці. Щодо сел, то також показано де лежить село, які там є промисли, ярмарки, гуральні, млини.

Опис кожного повіту закінчується загальною його характеристикою. Наприклад, наведемо характеристику Київського повіту.

„Кіевскій повітъ окруженъ смѣжностями Киевской губерніи Богуславскимъ, Васильевскимъ, Сквирскимъ, Радомысльскимъ повітми, а за рѣкою Днѣпромъ Малороссійскими губерніями. Во всѣхъ оного повіта селеніяхъ мѣстоположенія въ казенныхъ волостяхъ гористаго, а малою частію ровнаго; а грунтъ земли сѣро-пещаной, зеленой и черноземной. Во владѣльческихъ большою частію ровной и малогористой; черноземной и пещаной; къ урожаю всякого хлѣба безъ удобренія къ плодородію способной. Травы растутъ посредственныя. При нѣкоторыхъ селеніяхъ имѣется въ небольшомъ количествѣ строевого и дрованого краснаго и чорнаго лѣса, и изрѣдка способнаго на корабельныя снасти. По рѣкамъ протекающимъ по сему повіту, судового ходу, за мелкостью и узкостю оныхъ никогда быть не можетъ кромѣ рѣки Днѣпра. Вода же къ употребленію людямъ и скоту здорова. Въ рѣкахъ и рѣчкахъ рыбы: щуки, окуни, плотва, линцяцы, караси, вьюны, раки (sic) и другихъ родовъ самыя мелкія. Въ Днѣпрѣ, сверхъ вышеписанной: осетры, севрюги, вырезубы, сомы, налимы, рыбацъ, головля и чехонь. Крестьяне упражняются въ хлѣбопашествѣ, отчасти въ дѣланіи деревяной и каменной простой посуды и гонятъ смолу. Отправляютъ на господъ опредѣленную имъ панщину и платятъ чиншъ. А нѣкоторые промышляютъ солью, соленою и вялою рыбю, кою привозять изъ Крыму и Дону; а иные паншуются для отвозовъ въ разные города купческихъ товаровъ и казенныхъ вещей“.

Зажитковъ большихъ не имѣють, а только что нужное пропитаніе. Въ поляхъ и лѣсахъ звѣри: волки, лисицы, зайцы, бѣлки и изрѣдка въ нѣкоторыхъ мѣстахъ и дикія козы и медвѣди. Птицы: орлы, дрофы, тетерева, куропатки, дрозды, соколи, щеглы, жаворонки, овсянки, синицы, пѣвки, малиновки, ястреба, ворони, сороки, галки, воробьи и другія онимъ подобныя. А при водахъ: лебеди, гуси, утки, журавли, цапли, кулики, бекасы и чайки*.

Подібний характер мають й описи інших повітів—певне змінючи опис місцевости, ґрунту та занять мешканців.

Ми пом'янули вже, що в опису Київського повіту є значна прогалина, яку одначе можна виправити, а саме: у книзі нема лівої половини першої сторінки, на якій починається опис Києва. Цю прогалину можна поповнити на підставі останньої сторінки опису Київського повіту. На цій сторінці зроблені підсумки обчислення цілого повіту разом з містом, та самого лише повіту, без міста. Коли з перших чисел відлічити другі, то й получимо числа, що відносяться до міста, і яких у книзі нема. На втраченій сторінці були, як ми знаємо, такі числа: «Число дворов. Монастырей. Церквей, архіерейскихъ домовъ. Священно и церковно-служителей. Шляхетства. Купцовъ. Мѣщанъ. Дворовыхъ людей». Ми промінемо обчислення монастирів та церков, бо тут у книзі очевидна помилка: кількість цих установ у повіті та у повіті з містом тотожня. Тому ми порівнюємо тільки кількість дворів та населення ріжних станів. Дворів у повіті разом з містом показано 14.455, у самому повіті 10.027, цеб-то у місті 4.428. З населення ріжних станів ми візьемо тільки тих, що показані в повіті з містом, та у самому повіті, бо деяких станів ні в повіті, ні у місті не було (уніятське духовенство, вільна шляхта). Тоді получимо такі висновки:

	Священ. и церк. служ.			Шляхетство		Купці				Міщани				Дворові	
	Греко-рос.		Р.-кат	ч.	ж.	Христ.		Євреї		Христ.		Євреї		ч.	ж.
	ч.	ж.				ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.		
В повіті з містом	816	723	13	12	20	318	250	11	3	5724	6691	665	737	431	366
В повіті . .	435	426	8	12	20	—	—	—	—	—	—	540	625	66	47
В місті Києві	381	297	5	—	—	318	250	11	3	5724	6691	125	112	365	319

Відомостей про селян казенних та володільчеських, про монастирських служителів і т. и., що наведено на правій сторінці, ми вираховувати не будемо; скажемо лише, що на підставі порівняння населення повіту з міським та самого повіту, можна підрахувати загальну кількість населення Києва 1803 року. Ми проробили таку операцію й получили такі висновки: усіх мешканців Києва було: чоловіків 10767, жінок 11283; разом 22055.

На трьох останніх сторінках книги вміщено «Алфавитъ по фамиліямъ владѣльцевъ Киевской губерніи. Сочиненъ 1803 года» за підписом того ж таки губерньського землеміра Масловського. Цей документ яскраво виявляє стан землеволодіння Київської губернії за ті часи. Усіх поселень в губернії було 1698, усіх власників 196 родин. Власників можна поділити на багатих і дрібних. Багатих, що володіли не менш як десятима селами було усього 44, але їм належало 1243 поселення; дрібних власників було 152, їм належало 455 поселень. Таким чином значна більшість поселень (коло 75%) належала багатим власникам. Та й серед них були свої порівнююче дрібні власники та великі багатії. Ми зробили реєстр тих шляхетських родин, що володіли не менш, як десятима селами, а саме: 10 селами володіли: Савицькі, Собанські, Краковські, Кутузови,

кн. Любомирські; 11 селами: графи Красицькі, Івановські, Загряжевські, Злотницькі, графи Липкоронські; 12 селами: Якубовські, гр. Чалські; 13 селами: Любовецькі, Залеські, кн. Юсупови, кн. Сакени, Ростипшевські; 14 селами: Яловицькі, Милевські, Моржковські, Виговські, Шуйські; 15 селами: Молодецькі, графи Литта, кн. Голіцини; 16 селами: Головинські, Харлиньські, Сапежини; 19 селами: Ржеутські, Бороженцькі, Цицишевські; 20 селами: графи Тишкевичі; 24 селами: Ганські, Островські; 27 селами: Енгельгардти, графи Олизари, графи Самойлови; 35 селами: кн. Яблоновські; 38 селами: кн. Сангушки; 66 селами: Хоткевичі; 67 селами: кн. Арнятовські; 68 селами: Лопухини; 190 селами: гр. Браницькі; 224 селами: графи Потоцькі. З цього реєстру ясно видно, що більшість маєтководільців була польської національності. Серед них зустрічається й кілька російських аристократичних родин, посаджених російським урядом; але кількість цих родин дуже невелика, усього 8 (ми підкреслили їх прізвища).

Такий в загальних рисах зміст книги. Наведені у ній статистичні дані та економічні примітки дуже важливі: вони дають яскравий образ Київщини через десять років після приєднання її до російської держави (1793—1803). Це велика багата країна, з розкішною природою, густо заселена багатьма містами, містечками, селами, з досить розвиненою промисловістю й торгівлею—внутрішньою й закордонною, але ж з переважно хліборобським господарством. Більшість її, суто українського, населення у кріпацькому стані, під владою невеликої кількості польських поміщиків, переважно кількох дуже багатих шляхетських родин. Ці дані вилічені у стислій формі урядових звітів, почасти у досить наївній формі, навіть з деякими помилками (Дніпро починається з Еленської округи, Махнов зруйновано року 1625 Богданом Хмельницьким). Але ж, не вважаючи на це, книгу Панкратьєва можна у деякій мірі порівняти з відомою книгою Фундуклея «Статистическое описание Киевской губернии» (СПБ, 1855, т. 1—3), яка вміщає величезний, науково оброблений, матеріал, що висвітлює стан Київщини за пізніших часів—сорокові роки XIX ст. Книга Фундуклея оброблена була такими фахівцями, як М. О. Максимович, Д. П. Журавський та С. Крижановський¹⁾ і являє твір суто науковий. Книга Панкратьєва це офіційні матеріали, що вимагають наукового оброблення; але все ж вона має велику вартість, і Панкратьєва можна вважати за справжнього попередника Фундуклея.

¹⁾ М. А. Максимович, Письма о Киевѣ и воспоминанія о Тавридѣ. СПб., 1871, сс. 5—8.